

Формування основних течій болгарського національно-визвольного руху: історіографічне бачення проблеми

Свириденко Вікторія

Свириденко Вікторія. Формування основних течій болгарського національно-визвольного руху: історіографічне бачення проблеми. У статті розглядається проблема виокремлення течій в болгарському національно-визвольному русі. Аналізуючи погляди різних істориків на це питання, автор виділяє точки зору, що домінують, співставляючи аргументацію їх прихильників. Використання термінів і понять («консервативний», «ліберальний», «революційно-демократичний» напрями), котрі виникли в іншому суспільному середовищі (західноєвропейському, російському), без жодного уточнення приводить до висновку про умовність застосування цих визначень стосовно Балкан. Це зумовлює наявність певної термінологічної проблеми для об'єктивного (неупередженого) аналізу політичних аспектів Болгарського Відродження. *Ключові слова:* Болгарія, Відродження, консерватизм, лібералізм, національно-визвольний рух, революційна течія

Свириденко Виктория. Формирование основных течений болгарского национально-освободительного движения: историографическое видение проблемы. В статье рассматривается проблема выделения течений в болгарском национально-освободительном движении. Анализируя взгляды различных историков на этот вопрос, автор выделяет доминирующие точки зрения, сопоставляя аргументацию их приверженцев. Использование терминов и понятий («консервативное», «либеральное», «революционно-демократическое» направления), которые возникли в другой общественной среде (западноєвропейской, русской) без единого уточнения приводит к выводу об условности употребления этих определенных относительно Балкан. Это обуславливает наличие определенной терминологической проблемы для объективного анализа политических аспектов Болгарского Возрождения. *Ключевые слова:* Болгария, Возрождение, консерватизм, либерализм, национально-освободительное движение, революционное течение.

Sviridenko Viktoria. The formation of the main Bulgarian national liberation movement trends: historiographical view on the problem

The article considers the problem of singling out of trends in Bulgarian national liberation movement. Analyzing views of different historians on this question, the author sorts out points of view, that dominate, comparing argumentation of their adherents. The usage of terms and concepts («conservative», «liberal», «revolutionary democratic» trends), which originated in a different social environment (West European, Russian) without any amendments bring to the conclusion about the conditionality of the use of these definitions concerning Balkans. This fact predetermines presence of terminological problem for the objective analyze of political aspects of Bulgarian Revival. **Key words:** Bulgaria, Revival, conservatism, liberalism, national liberation movement, revolutionary trend.

Однією з проблем, що й досі дискутується серед істориків, є типологізація національно-визвольних рухів. Методологію їх вивчення у 1968 р. запропонував чеський вчений М. Грох. Досліджуючи проблему націотворення у слов'ян, він розробив схему національних Відроджень бездержавних націй Європи, в якій виокремлює три стадії:

фаза А, так звана академічна (або фольклорно-етнографічна), коли окремі дослідники-ентузіасти «винаходять» національність, збирають і публікують народні пісні, вивчають історію, звичаї, мову свого народу;

фаза В – культурницька, або літературна, пов'язана із розгортанням патріотично-пропагандистської роботи, що здійснюється інтелігенцією за допомогою новостворених закладів освіти та культури, через періодичні видання, твори літератури і мистецтва, популяризацію наукових знань;

фаза С – політична, коли згуртована усвідомленням власної історії та спільної мови нація розганяє боротьбу за національне визволення. Виникають політичні організації, створюються політичні програми з вимогами здобуття самоврядування, автономії та, врешті-решт, самостійності [16, с. 125].

М. Грох зазначає, що в рамках останньої фази в національно-визвольних рухах формуються три течії: консервативна, ліберальна і демократична. Співставляючи процеси, що розвивалися у Болгарії, з даною схемою, можна зробити висновок про повну відповідність лише третьої стадії останньому етапу Болгарського Відродження. В болгарському національно-визвольному русі виникають також три течії: консервативна, ліберальна, революційна.

Звичайно, поділ на три течії є досить умовним, адже бачення злободенних проблем Болгарії їхніми лідерами було часто невиразним; погляди на ті чи інші питання зазнавали трансформацій. Крім того, діяльність кожної з організацій національно-визвольного руху поєднувала в

собі риси різних напрямів Болгарського Відродження; очевидними були контакти товариств різного спрямування. У зв'язку з цим і класифікація цих напрямів в історіографії різнилася. Частина дослідників виокремлює дві течії в болгарському національно-визвольному русі (ранні праці Н. Генчева, К. Косева, К. А. Поглубко, К. Л. Струкової), інша – три (Н. Генчев, М. С. Державін, Д. Косев, Ж. Натан, Г. Сарандева, С. І. Сідельников, І. Стоянов, В. П. Чорній, Н. Червенков, А. Попова); деякі ж автори зовсім відходять від принципу чіткої класифікації (П. Мітєв). Розглянемо більш конкретно аргументацію провідних науковців.

Так, М. С. Державін стверджує, що в середовищі болгарської еміграції у Румунії на кінець 1860-х рр. цілком виразно визначились три угруповання: крайня права група (представлена торговою буржуазією, організаційним центром якої була Добродійна дружина); середня (дрібнобуржуазна, опортуністська група Ів. Касабова, що мала своїм організаційним центром Таємний центральний болгарський комітет (далі – ТЦБК); лівий фланг (репрезентований «дрібнобуржуазною» групою Г. С. Раковського, яка об'єднувала революційно налаштовану молодь з середовища збіднілих селян та ремісників, інтелігенції) [3, с. 137-138]. Ж. Натан говорить про утворення трьох партійних напрямів: «молодих» (ТЦБК, або Таємний змовницький центральний комітет, і «Молода Болгарія»), «старих» (Добродійна дружина), а також революційна партія (утворена пізніше під керівництвом Л. Каравелова, В. Левського та Хр. Ботева) [8, с. 131-133]. Проте до лав революційної партії вчений не відносить Г. С. Раковського, оскільки справді революційна організація (Болгарський революційний центральний комітет) була створена у наступні роки. Водночас Ж. Натан високо оцінює роль Г. С. Раковського як зачинателя революційної ідеології. Поряд з цим поділом у монографії «Болгарське відродження» вчений пропонує й інший, виділяючи серед ідейних течій епохи Відродження два угруповання: просвітників та революціонерів [8, с. 174-180].

Д. Косев також виокремлює три напрями національно-визвольного руху: Болгарський центральний таємний комітет (БЦТК або ТЦБК), Добродійна дружина (комітет «старих») та революційна група «молодих» на чолі з Раковським, оговорюючи, що засновники ТЦБК називалися «молодими», видаючи з себе революціонерів, проте насправді вони заперечували будь-яку революційну діяльність і відстоювали позицію компромісів з Портою [4, с. 288]. А. А. Попова виділяє три угруповання у національно-визвольному русі: по-русофільськи налаштована Добродійна дружина, буржуазно-ліберальний Таємний центральний болгарський комітет, революційне крило на чолі з Г. Раковським [11, с. 98-99]. Також три течії в болгарському національно-визвольному русі вирізняє і С. І. Сідельников, а саме: реакційно-монархічна (включає Добродійну дружину і Одеське болгарське настоятельство), ліберальна (ТЦБК, а також окремі діячі болгарського Відродження, приміром, П. Славейков) і

революційна (представниками якої є Г. С. Раковський та його однодумці-революціонери) [13, с. 23-33].

К. А. Поглубко виділяє в болгарському національно-визвольному русі два табори: «старих» (організаційно були об'єднані навколо Добродійної дружини) і «молодих». У середовищі «молодих» вчений вирізняв два крила: ліберально-буржуазне (його організаційним центром був ТЦБК та його наступник – «Болгарське товариство») і революційне (спроба створити керівний центр була зроблена Г. С. Раковським, однак протягом тривалого часу революційне крило «молодих» залишалось організаційно неоформленим)[10, с. 124-128]. Н. Н. Червенков виокремлює дві течії: «старі» та «молоді», зауважуючи, що політичним центром перших була Добродійна дружина, яка виражала інтереси крупної буржуазії, а «молоді» представляли інтереси середньої та дрібної буржуазії, інтелігенції, найманих робітників. Ця соціальна неоднорідність зумовила виникнення у середовищі цієї течії двох політичних напрямів – революційного та ліберально-буржуазного (ТЦБК) [17, с. 41-42; 18, с. 18]. К. Л. Струкова теж говорить про дві течії в болгарському суспільно-політичному русі: революційну, одним із найяскравіших представників якої був Г. С. Раковський, та буржуазно-ліберальну, представлену діячами болгарської буржуазної еміграції в Одесі, Бухаресті, Константинополі [15, с. 34].

Н. Генчев, висуваючи тезу про наявність трьох основних напрямів у національно-визвольному русі: революційно-демократичного, буржуазно-ліберального та консервативного [1, с. 342–343], визнає, що їх можна звести до двох: рух за культурно-духовну емансипацію та рух за політичне визволення (діячами першого були просвітителі-церковники, а другого – політики-революціонери). Але, на думку Н. Генчева, цей поділ є досить умовним, бо і в першій, і в другій течії зустрічались як прихильники реформ у межах Османської імперії, так і революціонери [1, с. 342]. Хоча в більш ранніх працях Н. Генчев пропонує іншу типологізацію, від якої пізніше відмовляється. Зокрема, йдеться про дві основні течії у національно-визвольному русі після Кримської війни (1853-1856): реформісти, які вважали, що Болгарія досягне своєї історичної мети шляхом мирної культурної еволюції, та революціонери, які боролись за державно-політичне відокремлення за допомогою революційної боротьби та політичних дій [2, с. 12].

Декан історичного факультету Софійського університету П. Мітев в лекційному курсі «Болгарське Відродження» навмисне не поділяє політичний рух на окремі течії, підкреслюючи, що, з огляду на те, що до лав «консервативних» організацій входили діячі різної спрямованості, їхня діяльність не завжди мала виключно «консервативний» характер, отже, цей розподіл не є об'єктивним. У зв'язку з цим дослідник критикує стереотип, що склався в болгарській історіографії 40–50-х рр. ХХ ст. в оцінці Добродійної дружини та Одеського болгарського настоятельства (далі – ОБН), згідно з яким ці дві організації відносили до консервативного, русофільського напрямку. Як стверджує П. Мітев, цей

підхід побутує до сьогодні [7, с. 102-104]. Натомість, його колега, професор Великотирновського університету І. Стоянов виділяє три напрями в національно-визвольному русі: революційно-демократичний (на чолі з Г. С. Раковським та його соратниками), буржуазно-ліберальний (представлений ТЦБК та його наступниками – «Болгарським товариством» та ідейним колом «Молода Болгарія»), консервативний (до нього належать Добродійна дружина і ОБН) [14].

Академік БАН К. Косев підрозділяє болгарський національно-визвольний рух на дві течії: помірковано-конформістську та радикальну. Серед прибічників помірковано-конформістської течії дослідник, у свою чергу, виділяє дві групи: перша, так звані «еволюціоністи», вважала за необхідне діяти легальними, мирними методами, щоб через реформи й компроміси завоювати, наскільки це можливо, якомога ширшу автономію болгарських земель у складі імперії; друга ж пропонувала дочекатись слушного моменту на міжнародній арені, сподіваючись на допомогу Росії. Щодо радикального (революційного) напрямку, то вчений наголошує, що саме він визначає риси національно-визвольного руху наступних років [5, с. 43-45; 6, с. 111-112]. Однак чіткого поділу належності політичних організацій до конкретних течій К. Косев не надає, з огляду на те, що до цих установ входили діячі різної політичної орієнтації. Водночас, згідно з ідеологічними засадами кожної з організацій, можна зробити висновок про їхню належність до певних течій, хоча, як вище було сказано, ця грань є досить розмитою [6, с. 111-127].

Г. Сарандева виокремлює три течії в болгарському національно-визвольному русі, у той же час не визнаючи приналежності Добродійної дружини до консервативної течії, хоча з аналізу її політичної орієнтації це випливає. На її думку, перша ідейна течія болгарського національно-визвольного руху – революційно-демократична – була представлена спочатку Г. Раковським та його прибічниками. Вона відображала інтереси широких верств болгарського суспільства, які закликали до радикального вирішення болгарського питання шляхом загальнонаціональної революції. Протягом другої половини 60-х рр. XIX ст. з'являється емігрантська організація, відома як Таємний болгарський революційний комітет (ТБЦК), котрий уособлював буржуазно-ліберальну течію болгарського національно-визвольного руху. Інша болгарська емігрантська політична організація – Добродійна дружина – діяла під контролем російської дипломатії, чітко слідуючи політиці Росії на Балканах [12].

Український історик В. П. Чорній виділяє три напрями болгарського суспільно-політичного руху: консервативний (поділяючи його на дві частини: одна мала неформальний осередок у Константинополі – спочатку у вигляді болгарської громади, а після утворення окремої Болгарської церкви таким центром став Екзархат; інша була згуртована навколо Добродійної дружини або, як її ще називають, Комітет «старих»); ліберальний (більша частина зосереджувалась навколо культурно-освітніх осередків, однак існували і політичні організації – ТЦБК або, як вони себе

називали на противагу «старим», Комітет «молодих» і його наступник – «Болгарське товариство»); революційний (львівський вчений зазначає, що родоначальником революційної ідеології був Г. С. Раковський). Після смерті Раковського частина революціонерів входила до складу ТЦБК. Лише згодом, завдяки зусиллям таких революціонерів, як В. Левський, Л. Каравелов, Хр. Ботев, було створено керівний центр – Болгарський революційний центральний комітет (далі –БРЦК) [19, с. 179-184].

Як бачимо, до сьогодні в працях істориків висувається, головним чином, один спільний критерій – тактичні розбіжності по відношенню до методів національного визволення. Історіографічно першим був поділ організацій національно-визвольного руху на «молодих» (під поняттям «молоді» маються на увазі сформований 1866 року у Бухаресті Таємний центральний болгарський комітет та революційно налаштована група Г. Раковського, яка організаційно об'єднувалась навколо створеного ним Верховного народного болгарського таємного громадянського начальства) та «старих» (до «старих» прийнято відносити Добродійну дружину та ОБН), що веде свій початок від подій, про які йдеться. Виникнення феномену «політичних поколінь» (поняття «молоді» та «старі») пов'язано з віком учасників організацій національно-визвольного руху та їх поглядами на шляхи здобуття Болгарією незалежності. Тобто, до «молодих» відносились переважно молоді люди, пройняті революційною патетикою, «старі» ж – це люди зрілого віку з високим соціальним статусом у суспільстві, схильні до більш поміркованих поглядів. Така класифікація часто зустрічається у документах епохи, а згодом вона була сприйнята й істориками, котрі використовували у якості критерія «метод національного визволення» (Д. Косев, Ж. Натан, К. А. Поглубко, Н. Червенков). Зауважимо, що деякі дослідники додають до цих двох течій третю (зокрема, Ж. Натан говорить про існування революційної партії; Д. Косев зазначає, що окрім революційної групи «молодих» на чолі з Г. Раковським, «молодими» називались також і засновники Таємного центрального болгарського комітету).

Виходячи з цього ж критерію, більшість істориків виділяє три вищезазначені течії (консервативну, ліберальну, революційну) як dokonаний факт (М. С. Державін, Н. Генчев, С. І. Сідельников, Г. Сарандева, В. П. Чорній, І. Стоянов). Але у такому випадку постає певна термінологічна проблема, адже для опису ідей та процесів з відмінними історичними коренями використовуються терміни і поняття («консервативний», «ліберальний», «революційно-демократичний» напрями), котрі виникли в іншому суспільному середовищі (західноєвропейському, російському) без жодного уточнення; застосування цих визначень стосовно Балкан є доволі умовним[9, с. 170-171].

Застосовуючи той самий критерій – метод національного визволення, деякі автори розглядають цю проблему під іншим кутом зору, а саме: поряд з існуючою тричленною класифікацією, пропонують нову, виокремлюючи в національно-визвольному русі революційну

(радикальну) та еволюційну (помірковано-конформістську або буржуазно-ліберальну) течію (Н. Генчев, К. Косев, К. Л. Струкова).

В історіографії існує також розподіл організацій національно-визвольного руху за зовнішньополітичними перевагами («русофіли», «туркофіли», «західнофіли»), проте його застосування не дає повного розуміння сутності розбіжностей між різними течіями Болгарського Відродження, а лише ілюструє їхні зовнішньополітичні пріоритети (П. Ст. Петков).

Отже, на нашу думку, при вивченні спрямованості організацій національно-визвольного руху можливим є застосування як тричленної, так і двочленної класифікацій. Проте слід брати до уваги, що перша відображає і плановані методи національного визволення, й ідеологічні засади; друга ж – тільки методи. Однак, використовувати тричленну типологізацію необхідно з урахуванням іноземного походження термінів та національних особливостей, що були зумовлені підземільним становищем болгарського народу у досліджуваний період. Це, у свою чергу, призвело до слабкості соціальних верств-представників трьох зазначених течій та розбіжностей між західноєвропейськими консерватизмом і лібералізмом та їх болгарськими «аналогами».

Література

1. *Генчев Н.* Българско Възраждане / Н. Генчев. – София, 1988.
2. *Генчев Н.* Одеского настоятелство в борбите за освобождението на България (1856–1878 г.) / Н. Генчев // Исторически преглед. – 1972. – № 6. – С. 11–34.
3. *Державин Н. С.* История Болгарии / Н. С. Державин. – М.–Л., 1948. – Т. 4.: Национально-освободительное движение в Болгарии (от конца XIII в. до 1877 г.).
4. *Косев Д.* Новая история Болгарии: Курс лекций / Д. Косев / Пер. с болг. Л. Б. Валева, Н. И. Попова, Н. Н. Соколова. – М., 1952.
5. *Косев К.* Априлското въстание – прелюдия към освобождението / К. Косев. – София, 2000.
6. *Косев К.* Кратка история на Българското Възраждане / К. Косев. – София, 2001.
7. *Митев П.* Българското Възраждане: Лекционен курс / П. Митев. – София, 1999.
8. *Натан Ж.* Болгарское возрождение / Ж. Натан / Пер. с болг. Н. Н. Соколова и С. Г. Займовского. – М., 1949.
9. *Петков П. Ст.* Идеи за държавно устройство и управление в българското общество 1856–1879 г. / П. Ст. Петков. – Велико Търново, 2003.
10. *Поглубко К. А.* Очерки истории болгаро-российских революционных связей (60–70-е годы XIX века) / К. А. Поглубко. – Кишинев, 1972.
11. *Полова А. А.* Русская пресса о болгарском освободительном движении в 1867–68 годах / А. А. Попова // Вестник истории мировой культуры. – 1960. – № 5. – С. 98–110.
12. *Сарандева Г.* Втората българска легия и четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа / Г. Сарандева // Етнология. – 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://oikumen-doklad.blogspot.com/2007/06/blog-post_1611.html. Доступ – 26.12.2008.
13. *Сидельников С. И.* Болгарский революционный центральный комитет (1869–1872 гг.) / С. И. Сидельников. – Харьков, 1970.

14. *Стоянов И.* История на Българското възвръщане / И. Стоянов. – Велико Търново, 1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.chitanka.info/lib/text/5773>. Доступ – 14.01.2009.
15. *Струкова К. Л.* Проблема национально-освободительного движения балканских народов / К. Л. Струкова // Балканские исследования. – М., 1979. – Вып. 5: Основные проблемы балканистики в СССР. – С. 21–41.
16. *Хрох М.* От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе / М. Хрох // Нации и национализм. – М., 2002. – С. 121-145.
17. *Червенков Н.* Внешнеполитическая ориентация Тайного центрального болгарского комитета / Н. Н. Червенков // Балканские страны в новое и новейшее время: Сборник статей. – Кишинев, 1977. – С. 41–54.
18. *Червенков Н.* Об организационном становлении течения «молодых» в болгарском национально-освободительном движении во второй половине 60-х гг. XIX в. / Н. Н. Червенков // Известия Академии наук Молдавской ССР. – Сер. обществ. наук. – 1980. – № 2. – С. 18–26.
19. *Чорній В.* Історія Болгарії / В. П. Чорній. – Львів, 2007.

УДК 94: 392. 3 – 058. 13 (477) «17/18»

Історіографія купецького шлюбу українських губерній Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. в контексті «нової соціальної історії»

Харченко Артем

*Харченко Артем. Історіографія купецького шлюбу українських губерній Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. в контексті «нової соціальної історії». У статті аналізуються погляди українських істориків на проблеми історії купецької родини і шлюбу. Особлива увага приділяється визначенню так званої шлюбної поведінки, що дозволить нам всебічно дослідити життя купецької родини Харківської губернії. Зазначається, що всебічне вивчення купецького шлюбу вимагає тісної міждисциплінарної співпраці в галузях історії, філософії, соціології та ін. **Ключові слова:** купець, родина, шлюб, шлюбна поведінка, «нова соціальна історія».*